

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 2 (98)

2 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_2_73

**АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР****Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы¹, Тылахметова Анар Советханқызы¹,
Оралова Акнұр Амангелдіқызы^{1*}**¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Қабылдинов), anora_1986@mail.ru (Тылахметова),
aknur.oralova@mail.ru (Оралова)

Түйіндеме. Мақалада Абылайдың сыртқы саясатындағы ұтымды ұстанымдары архив деректері негізінде талданып, ханның Цин патшалығымен қарым-қатынасы жан-жақты баяндалған. Авторлар Абылай заманындағы Қазақ хандығының Ресей империясымен байланыстарын, сондай-ақ, Қытай бодандығындағы халықтармен өзара қарым-қатынасын саралай келе, оның саясатының ерекшеліктерін анықтауға тырысады.

Кілт сөздер: Абылай, хан, сұлтан, қазақ, қырғыз, жоңғар, Ресей, Цинь империясы, Қытай, әскер, жасақ.

**Мақала AP08052271 «Қазақ хандарының, сұлтандарының және батырларының өмірі мен қызметінің беймәлім қырлары туралы құпиясыздандырылған Ресей мұрағаттары (XVIII – XIX ғасырдың бірінші жартысы) жобасы аясында даярланды.*

МРНТИ 03.20

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИИ АБЫЛАЙ ХАНА С ЦИНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ**Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹, Тылахметова Анар Советхановна¹,
Оралова Акнур Амангелдыевна^{1*}**¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Кабульдинов), anora_1986@mail.ru (Тылахметова),
aknur.oralova@mail.ru (Оралова)

Аннотация. В статье на основе архивных данных проанализированы рациональные позиции Абылай хана во внешней политике, подробно изложены отношения хана с империей Цинь. Авторы пытаются определить особенности политики Казахского ханства при Абылае, дифференцируя его взаимоотношения с Российской империей, а также с народами китайского подданства.

Ключевые слова: Абылай, хан, султан, казах, киргиз, джунгар, Россия, Цинская империя, Китай, армия, отряд.

IRSTI 03.20

THE PECULIARITIES OF ABYLAI KHAN'S RELATIONS WITH THE QING EMPIRE

Kabul'dinov Ziyabek Ermukhanovich¹, Tylakhmetova Anar Sovetkhanovna¹,
Oralova Aknur Amangeldiyevna^{1*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

*Correspondent author

E-mail: kabulzia@rambler.ru (Kabul'dinov), anora_1986@mail.ru (Tylakhmetova), aknur.oralova@mail.ru (Oralova)

Abstract. Based on archival data, the rational positions of Abylai Khan in foreign policy are analyzed in the article, Abylai's relations with the Qing Empire are described in detail. The authors try to determine the features of the policy of the Kazakh Khanate under Abylai, differentiating its relationship with the Russian Empire, as well as with the peoples of Chinese citizenship.

Key words: Abylai, khan, sultan, Kazakh, Kirghiz, Dzhungar, Russia, Qing Empire, China, army, detachment.

Кіріспе. Абылай сұлтан (1771 жылдан – хан) сол кезеңдердегі ірі империялар – Ресей және Қытай елдерімен екіжақты дипломатиялық қарым-қатынастар орната отырып, ұтымды айла-амалмен шебер саясат ұстанды. 1740 жылы Абылай сұлтан Ресей бодандығын ресми түрде қабылдап, 1757 жылдан Қытай билігімен саяси қарым-қатынаста тұрақтылықты ұстай білді. Абылайдың бұл ұтқыр саясаты Қазақ хандығының территориясына Ресей отаршылдарының басып кіруін тежеді, сонымен бірге, 1756-1757 жылдары белсенді әскери іс-қимылдары нәтижесінде Қытайдың Цинь империясы тарапынан орын алуы мүмкін эскалацияға жол бермеді.

Баршамызға мәлім, Жоңғар мемлекетінің жаппай жойылуымен қатар қазақ билеушілерінің Қытай билігімен аумақтық қақтығыстары біршама шиеленісіп кеткені анық.

Осылайша, 1755 жылдың жазында шекаралық мәселелерді реттеу мақсатында Абылай сұлтанға Қытай елшілігі жіберілді, алайда Абылай Қытайдың Жоңғарияны басып алғанын мойындағысы келмеді. Сонымен қатар, жоңғарлардың антициндік көтерілісін басқарған Әмірсапаға белсенді көмек көрсете бастады. Қазақ басшылары Жоңғария жерінің бір бөлігін оның бұрынғы заңды иелеріне (қазақтарға – авт.) қайтаруды дұрыс шешім деп есептеді.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объективтілік пен тарихилық қағидаттары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістері пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

Талқылау. Абылайдың жігерлі күш-қайратының арқасында XVIII ғасырдың 50-70 жж. Қазақстан Орталық Азияның мемлекеттік құрылымдары жүйесіндегі этникалық тұрғыдан ірі мемлекеттердің біріне айналды. Цин империясы, Ресей сияқты ірі империялар Хан Абылаймен екіжақты өзара тиімді байланыстарға қолдау танытты. Орталық Азияның түркі әлемінде Қазақстаннан асқан әскери-саяси жағынан мықты мемлекет болған жоқ (Қасымбаев, 1999: 136).

1756 жылдың көктемінде қазақ жасақтары Қытай әскерлеріне қарсы Жоңғарияға терең еніп, әскери күш қолданды. Бұған жауап ретінде Қытай императоры Қазақ еліне қарсы шабуылды бастауға бұйрық берді. Орта жүздің аумағына екі жағынан – оңтүстік пен шығыстан басып кіру көзделді. Бұдан басқа, қытай әскерлері осы уақытта сұлтан Абылайдан жасырынып жүрген Әмірсананы тұтқынға алуға ниеттенген. Қытай Абылайдың өзінен жасырынған бүлікші Әмірсананы ұстап беруді үзілді-кесілді талап етті. Бұл мәтіндегі хат Абылайға 1756 жылдың 1 сәуірінде жіберілді: «Бүлікші Әмірсапа ең алдымен қазақтардан әскер сұрады, алайда Абылай оған /әскер/ берген жоқ... Бірнеше жыл бойы Жоңғарияда төртіпсіздіктер, жиі /төңкерістер/ орын алды, барлық тайпалар арасында дүрбелең заман туындады. Ойраттар әлемде сенделіп жүріп, қиындықтарға тап болды, онымен қоса өмір сүрудің негізгі қайнар көздерінен де айырылды... Олар Әмірсапа опасыздық жасайды деп ойламады /және таяу мерзімде/ ақымақтыққа бой алдырады деп топшылады. Ұлы әскердің генералдарына арнайы қуғын ұйымдастырып, оны тұтқынға алуға бұйрық береді. Жоңғар тайджилары, зайсандары әділеттілікті қорғауда өз әскери күштерін біріктіріп, /бізге/ Әмірсананы қолға түсіруге көмек береді. Қазіргі жағдайда Әмірсапа шарасыз халде қалып отыр. Ол адамдарын тастап, қаша жөнелді. Ол міндетті түрде сіздің қазақ территорияңызға енуі қажет. Оның барлық қылмыстары үшін бұл бүлікшіге өлім жазасы аз. Ол қайда қашса да, ерте ме,

кеш пе, біз оны ұстап алып, өлтіреміз. Ол біздің құрығымыздан ешқашан алыстап кетпейді... Қарақшыны қайта қабылдауға ешқандай да орынды негіз /сізде/ жоқ. Егер сіз оны үйде қалдырсаңыз, бұл адам сіздің иелігіңізге зиян тигізеді. Сіздің иелігіңіз Жоңғариямен шектеседі (Хафизова, Моисеев, 2020: 81-82).

Көріп отырғанымыздай, Қытай императоры беделді және ықпалды Әмірсананы құрықтауға бар күш-жігерін жұмсады: оның есімімен Жоңғар мемлекетінің қайта жаңаша гүлдену дәуірінің басталуы мүмкін еді. Екінші жағынан, осы хаттан біз Абылайдың жоңғар билеушісінің саяси тұлғасын сақтап қалуға деген ұмтылысын байқаймыз. Шамасы, жаңаша жанданған және қазақ халқымен достық қатынастағы Әмірсана Абылайдың тұлғасынан өңірде күшейіп келе жатқан Қытай империясына қарсы салмақты көргісі келсе керек.

Сондықтан да Абылай түрлі айла-амалмен, сылтаулармен одақтасы Әмірсананы ешкімге бермеуге тырысты.

1756 жылы жазғы уақытында қытай әскерлері Жоңғар мемлекетінің ханзадасы Әмірсананы ұстау мақсатында Қазақ территориясына басып кіреді. Жауға қарсы күресті ұйымдастыруды Абылайдың өзі басқарған. Қытай әскерінің саны қазақтардан әлдеқайда көбірек болғандықтан, Абылай сұлтанның басқарған әскери күші олармен ашық шайқасқа бармады. Қарсылас тараптың басымдылығын ескере отырып, Абылай ірі шайқастарды болдырмай, күтпеген шағын соққылар мен жалған шегіну тактикасын қолдану туралы шешімдерді қабылдап отырған. Цин қолбасшылығы дала қойнауына тереңдеп енгенімен, қазақтардың негізгі күштерін талқандай алмады. Сол жылдың күзінде Цин әскерлері өздеріне жүктелген міндетті орындай алмай, Жоңғарияға қайта оралады (Сулейменов, 1933: 32).

Бұл орайда зерттеушілердің алдында бір сұрақ туындайды. Неліктен қытайлар Абылайдың әскерін жеңе алмады? Не себепті олар Қазақ елінде қалуды жоспарламады? Біздің ойымызша, Қытай әскері Қазақ жерінің ерекшеліктерін әлі де толыққанды білмеді. Екіншіден, қазақтардың қақтығыс жағдайында өз жері үшін шайқаса алатын қарым-қабілеті бар екендігін әбден түсінді. Үшіншіден, көбінесе Абылайдың ұстанған өзіндік әскери мықты тактикасы болды, өз әскерімен қытайларға шағын соққы бере отырып, одан кейін бірден жалған шегініп отыру әрекетін қолданды. Төртіншіден, олар сол кезде жоңғарлармен шайқасын әлі де толық аяқтамаған болатын: дәл сол кезде екі көшпенді елмен соғысу мүлдем тиімсіз еді.

Мұны Цзянцзюнь Дагданның әскери кеңесте қазақ тұтқындарынан алған мәліметтерінен және 1756 жылғы 4 қазандағы Қытай императорының Қазақ елінен әскерді шығару туралы бұйрығынан аңғарамыз. Ойымызды дәлелдеу үшін Абылайдың мына сөздерін келтірсек: «Мен өз әскеріммен қандай да бір күшті мемлекетпен жауласу туралы мүлде ойламадым. Әмірсананы іздеп жүрген кезімде маған қалың әскер шабуыл жасады. Әмірсана бақытсыз күс секілді орманға қашты, оны ұстау еш қиынға соқпайды. Ұлы императордан тұзақтарды ашуды және оның жанын аман қалдыруды сұраймын» (Хафизова, Моисеев, 2020: 108).

Әмірсана мен Қожаберген батыр басқарған қазақ-жоңғар жасақтары шығыстан жылжып келе жатқан әскерге қарсы әрекет етті. Абылай мен Бөгенбай батыр жасағы оңтүстік әскерге қарсы шабуылға аттанды. Қазақтар Цинь әскерлеріне бірнеше рет тойтарыс беріп, олардың дала қойнауына өтуін бөгеттеді. Бұл шара қазақ ауылдарының соғыс жүріп жатқан аймақтардан көшіп-қонып, жүз мыңдаған қандастарын өлім мен тұтқындалудан аман алып қалуына мүмкіндік берді.

Абылайдың қытайлармен осындай шайқастарының бірі туралы Сібір губернаторы В. Мятлев Ресей Сыртқы істер алқасына жасаған баяндамасында жазған. 1756 жылы 27 қазанда қазақтар аз ғана шайқасқа түсіп, әскерінің аздығынан шегінуге мәжбүр болған кезде:

«Қырғыз-қайсақтарды (қазақ – авт.) тастап, киелі Жоңғар жерінің шоқынуын қабылдаған қалмақтар Кубин Ақдыев, Полвана Халваев, Тубеж Маряхалов, Бик Манкуевтардың хабарлауы бойынша, олар моңғолдардың (қытайлық-авт.) көп болғанын хабарлайды. Әскерлері қырғыз-қайсақтарға аттанып, қуғынға аттанады, ал қырғыз (қазақ – авт.) иесі Абылай сұлтан өз әскерімен сол Моңғолияға қарсы шайқасқа жиналып, олар шайқас болмағандықтан Нүр-Есіл маңында кездесіп қалады. Абылай моңғол күштеріне қарсы жасақтардың құрамында бола алмай, ұлыстарымен Ырғыз-Торғай маңына қарай бет алады (РССА, 4: 539).

1756 жылы қазақтардың шекарасына 30 мыңдай Қытайдың әскері кіреді. Қытайдың экспансиясын тоқтату үшін Абылай Қытайдың императорына арнайы елші жібереді, соның құрамында жеті төлеңгіт, бес қазақ еді. Сол барған елшілер Қытайдың императорына Абылайдың бейбіт көзқараста екенін жеткізеді (Алтайбек, Иванов, 2017: 136).

Әрине, Абылайдың Қытай императорына жіберген депутациясы Қытай әскерінің шабуылын тоқтатуға мақсатталғаны белгілі. Абылайдың жіберген елшілері Қытай тарапына барып келуі мәселесі көп уақытты талап ететіндігін білгенімен, сол жерден де өзіне ыңғайлы әрі қолайлы жағдай тудырғысы келді: Абылай уақыт ұтып алуды көздеді. Бір жағынан қазақтар арасынан әскери жасақ жинауға уақыт керек болды. Екіншіден, күз бен қыстың келетін мерзімін алдын-ала ескере білді. Сұлтан қытай әскерінің суыққа бейімделмегенін, олардың қара суыққа шыдай алмайтынын анық біліп отырды.

Қазақ жасақтары күтпеген шабуылдар жасап, екі қытай әскерінің бірігуіне тосқауыл қойды. Сондықтан Қытай әскерлері алдағы қақаған қыстың кесірінен кері қайтуға мәжбүр болды.

Бірақ келесі жазда, дәлірек айтсақ, 1757 жылдың 29 маусымында императордың Ұлы және Орта жүздерге сол Әмірсананы тез арада ұстап беруді талап етіп, арнайы елшілікті жіберу туралы Жарлығы шықты: «Чингунжабқа Абылайға біреулерді жолдап, оған қауіп төндіретін апаттардан ескерту, оны /Әмірсананы/ байлап тапсыру туралы бұйрықтар жіберілді. Абылай бүлікші Әмірсананың тілегін орындайды, бұл жолы ол одан қашпауы тиіс. /Әмірсана/ экстрадицияланған (табыстау, беру) жағдайда, әрине, /қазақтар/ арнайы марапатталады (Хафизова, Моисеев, 2020: 115-116).

Көріп отырғанымыздай, бұл Жарлықта сендіру әрекеті, қауіп және тіпті марапаттар беру туралы ұсыныс бар: шамасы, Әмірсана әлі күнге дейін Қытай империясына елеулі қауіп төндірсе керек.

Қытай императорының адамдары тарапынан Әмірсананы тез арада қолға түсіріп, экстрадициялауды талап етіп, Абылайға тағы да адамдар жіберілді. Келіссөздер күзге дейін ұзаққа созылды. Бұл туралы Чжао Хуэй 1757 жылы 19 қарашада өз халқының Абылаймен жүргізген келіссөздері туралы былайша баяндады, сол кезде Абылай өз кезегінде Қытай әскерлерін Қазақ жерінен шығару туралы қарсы талаптарын алға тартып, Әмірсана оның қолында жоқ екендігіне тоқталады:

«Абылай бүлікші Әмірсананың қоршаудан қалай құтылғаны туралы егжей-тегжейлі айтып берді. Абылай бір күн араға салып кездесеміз деп уәде берді... Келесі күні тағы кездесеміз деп келістік. Сол күні Абылай ауырып жатқанын айту үшін кісі жібереді. 10 күннен астам кездесу болмады, сондықтан оның жақын серіктерін аралай бастадық, /олар/ Абылай Әмірсанаға антпен байланғанын айтты... Абылай балалары мен ағаларымен ант берді. Сол күннен бастап Абылаймен 10-нан астам кездесу орын алды... Абылай тағы да: «Әмірсана Ресейге қашып кеткен дейді. Қазірдің өзінде барлау үшін адамдар жіберілді»... – деп мәлімдеді (Хафизова, Моисеев, 2020: 129-130).

Байқағанымыздай, Әмірсананың алдында белгілі бір міндеттемелерге байланған Абылай қытайлық делегаттармен кездесуден қашып, уақытты тиімді пайдаланып, олардан құтылуға тырысты.

Одан кейінгі жылдарда Қытайдан төнген қауіп екінші орынға ығыстырылып, қазақтар өздеріне қатысты қытайлық қауіп-қатердің болуы мүмкіндігін қарастырды, мұны Звериноголов бекінісіндегі қолбасшы, майор Д. Скотиннің қолбасшыға берген қызметтік хаты дәлелдейді. Сібір корпусының басшысы, бригадир К.Л. фон Фрауендорф 1758 жылғы 1 сәуірде: «Сонымен қатар, олардан қашқан қырғыз-қайсақтар (қазақ - авт.) туралы, қытай әскерлерінен жауап алу үшін тұтқынға алынған қырғыздардың (қазақ - авт.) үрейі бар және олар барлық уақыттарын Ресей бекіністеріне жақын маңдағы көшпелі өмір салтын жалғастыруға ниетті» (ООТА, 66: 74-75).

Абылай кейбір жағдайларда Әмірсананы қайтарып алу және қолға түсіру жөніндегі Қытайға қатысты ұстанымын Ресейге «ашық» көрсетіп отырды. Мұны оның 1758 жылы 22 шілдеде Орынбор губернаторының міндетін атқарушы А.И. Тевкелевке Цин империясы арасындағы қарым-қатынастары туралы жазған хатынан көруге болады. Әмірсанаға да, Ресейге де қарсы табандылық танытып, жоңғар қашқынын құтқаруға тырысқан ол: «Қытай ханына жіберген елшілерім аман-есен оралды. Сондай-ақ, ол Әмірсананы қолға түсіруді талап етіп, Ресейге елші жіберіп жатқанын айтты, бұны естіген Әмірсана жеті адаммен бірге Ресейге барып, бас сауғалады. Ал орыс халқының игілігі үшін патшайым онымен татуласады, сол себепті ол оны көрсетуге тура келеді, ал егер көрсетуге келіспесе, онда ол жоғарыда айтылған шүршіттердің он жеті қатар әскерімен Ресейге барып, әлгі Әмірсананы қолға түсіреді...» (Хафизова, Моисеев, 2020: 144-145).

Ресей империясы бұл ақпаратқа сенбеді және олар міндетті түрде қайта тексеріп отырды деп толық болжауға болады. Тыңшылар арқылы, мысалы, тексерілген бұқарлықтар немесе татарлар арасында айқаспалы қайта тексерулер орын алды.

Бұл Орынбор губерниялық кеңсесінің өкілі Мурзалай Шиховтың «әңгімелерінен» Абылайдың Цинь империясымен елшілік байланыстар орнату туралы 1758 жылғы 29 тамыздағы өңірдегі саяси жағдай берілген: «Қырғыз-қайсақ ұлыстары арасында таралық (Тара қаласының тұрғыны – авт.) көпес Бұхара жұртынан шыққан Мурзалай Шихов өзіне берілген шетелдік үндеулер туралы құпия жазбаға қарсы былай деп жариялады: Қырғыз (қазақ – авт.) старшиналарымен болған әңгіменің арасында Абылай сұлтан өткен көктемде Қытай билігін қабылдауды дұрыс дипломатиялық шешім деп бағалады... Қытай әскері қазіргі Абылай қонысына екі айдай жол жүретін қашықтықтағы Баркөл көлінде тұрақтады, ал ол аймақтың Ресей шекарасынан қаншалықты алыс екені белгісіз. Үлкен қырғыз ордасы Төлеби иелігіне тиесілі. Іле өзенінде ешқандай ауыл, тұрғылықты мекендер жоқ, бірақ Қытай әскерлерінен тек пошталық /қытайларда/ егістікпен айналысуға мүмкіндік беретін станциялар бар (Хафизова, Моисеев, 2020: 147-149).

Осы хаттан Ресей Қазақ хандығындағы және олардың көршілеріндегі оқиғалар туралы жан-жақты хабардар болғаны байқалады. Біріншіден, 1757 жылы Абылай Қытай бодандығын қабылдады. Қытайдың қазақтармен қарым-қатынасы шиеленіскен жағдайда оларға қарсы бағытталған әскері болды. Үшіншіден, ресейліктер қытайлардың нашар қаруланғанын анықтады. Төртіншіден, бұрын жоңғарлар көшіп келген жаңа аймақтарға қытайлар әлі бекіністер салған жоқ. Бесіншіден, қазақтар мен қытайлар арасында

елшілік байланыстар орын алған. Біз жоғарыда атап өткен Мирзале Шихов Абылайдың ордасына белгілі бір талаптармен Қытай елшілері келгенін айтты. Мұны оның 1758 жылғы 5 желтоқсандағы Фрауендорф атты бригадирі 1758 жылы желтоқсан айында Сібір әскери желілеріндегі қолбасшының кеңсесіне жолдаған хатынан көруге болады:

«Фон Фрауэндорф мырзаның әскери жорығында 5 күн болған таралық көпес бейнесінде танылған Бұхара жұртынан шыққан Мурзале Шиховтан қырғыз-қайсақ ордасында шетелдік өтініштер туралы барлау жүргізу кезінде жауап алынған, онда былай деп көрсетілген: «Мен Құлсары батыр тұсында қырғыз-қайсақ (қазақ – авт.) ордасында болған кезімде әңгіме барысында одан Қытай әскерлерінен Қырғыз (қазақ – авт.) ордасына жіберілген елшілердің Әбілмәмет ханда екенін естідім» (Хафизова, Моисеев, 2020: 164-165).

Келесі жылдары қазақтардың Қытаймен дипломатиялық келіссөздері басталды, оған екі жақ та қызығушылық танытып, мүдделі екендерін білдірді. Мәселен, 1759 жылдың 8 наурызында Орынбор губерниялық Кеңсесіне Мамық пен Базар деген қазақтар Абылай сұлтан арқылы Қытай императорынан мадақтаулар мен сыйлықтар алғандықтарын өз хаттарында мәлімдеді. Сонымен қатар, олар қазақ сұлтаны қол астындағыларының өмірін сақтау үшін Қытаймен бейбітшілік қатынастар орнатқанын баяндап берді: «Бұдан кейін Қытай әскері қырғыз-қайсақ жеріне еніп келе жатқан тұста Абылай Қытай ханы Боғдыханға онымен бейбіт келісімде болу мақсатында өзін таныстырды, ол аз ғана саны бар әскерімен қорқынышы сейілді, қырғын қазаға ұшырамай аман қалды, өзінің мәмілегерлік саясатын ұстанып және оның ордасын бүліксіз жеңіп алу үшін ... ол одан, Боғдыханнан, айтарлықтай сыйақы алды» (ООТА, 76: 89-190).

Сонымен қатар, осы хабарды жеткізушілер Ресей мен Қытай соғысы жағдайында сұлтан Абылайдың бейтараптық қағидатын ұстанатындығы туралы маңызды хабарламаны Ресей тарапына жеткізді: «Дегенмен жоғарыда аталған Абылайға жіберілген елшілер Абылай сұлтаннан, егер де олардың Ресеймен арасында соғыс орын алған жағдайда не болатынын сұрағанда, Абылай сұлтан не Ресейдің, не болмаса Қытайдың тарапына шықпайтындығын, алайда ол өз қырғыз (қазақ – авт.) халқының амандығын, сақтығын ойлайтындығын жеткізген» (ООТА, 76: 89-190).

Қазақ ханы Әбілмәмбет пен сұлтан Абылай қытайлармен күрделі келіссөздер жүргізді (хабарлама-авт.). Бұл туралы Орынбор губерниялық кеңсесінің командиріне Сібір корпусының бригадирі К.Л. Фрауендорфқа 1759 жылғы 23 наурызда берілген естелік жазбадан көруге болады. Сөз жоқ, басты мәселе жоңғарлардан азат жерлерге қазақтардың емін-еркін көшіп-қонуы туралы болды. Сонымен қатар, Ресей бұрынғы жоңғар жеріне қытайларды жібермеу мәселесінде қазақтарды пайдалануға мүдделі болды: «Осы жылдың 11 ақпандағы Сыртқы істер алқасынан генерал-майор Тевкелев пен кеңесші Рычковқа жіберілген мемлекеттік императорлық мәртебелі Жарлығында қытайлықтар Жоңғария жеріне қоныстана алмайтын болды, бұл маңызды іске оларға қырғыз-қайсақтар қарсы тұруға тапсырылды, ол үшін олар құрметке ие болды» (ООТА, 76: 230-231).

Әрине, Ресей империясы мен қазақтардың мүдделері бір-біріне сәйкес келді: Ресей Қытайды Жоңғарияға жібергісі келмеді, ал қазақтар бір кездері жоңғарлар басып алған бұрынғы ата-бабаларының жерлерін қайтарғысы келді.

Қытайлардың дипломатиялық миссияларына жауап ретінде Абылай да елшілерін Пекинге жіберді, бұл туралы 1759 жылы 30 қыркүйекте Сібір губернаторы Ф. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына жазған баянатынан көруге болады: «Абылай сұлтан жіберген қырғыз (қазақ – авт.) елшілері Қытай мемлекетінен қайтып оралып отырды, ал Абылайдың туысы Ұрыс сұлтан (Сұлтанмәмет сұлтанның ұлы – авт.), Досай батыр, қатардағы отыз төрт қырғыз, барлығы отыз алты адам... Сол елшілер Пекинге жеткен тұста // Абылай сұлтаннан Қытай билеушілеріне жолдаған хатында оларға жеткілікті мөлшерде азық-түлік пен жалақы тағайындалды, оның үстіне оларға көптеген сыйлықтар берілді... тек қана олардан қырғыз-қайсақтардың (қазақ – авт.) Қытай халықтарымен бірге Ерен Қабырға шатқалының жанында Жоңғар жерінде салынған сауда қаласында болуын талап етеді, қырғыз (қазақ – авт.) халқы онда барып, қытайлықтармен бірге жылқыларын алмастырады. Қытай ханы Боғдыхан Абылай сұлтанға Ресей бодандығына кірмейтін басқа да халықтар мен қырғыздардың (қазақтар – авт.) Қытайдың иелігіне кіруге көндіруге үгіттеуін өтініп, хат жолдайды. Сонымен бірге сол елшілер арқылы Боғдыханнан Абылай сұлтанға көптеген сыйлықтар жіберілді: фанзалар, жібек матасының барқыттары» (Хафизова, Моисеев, 2020: 169-170).

Осы хаттан бірқатар қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, Қытайға Абылай сұлтанның туыстары – Ұрыс сұлтан бастаған дипломатиялық миссия жіберілді. Екіншіден, бұрынғы Жоңғар мемлекеті территориясында орналасқан Ерен Қабырға деген жерде қытайлармен сауда жасау туралы алдын-ала келісімге қол жеткізілді. Қытай тарапы әлі Ресей бодандығын қабылдамаған басқа да көрші халықтарды өз бодандығына алуға әрекет жасады.

Ұзақ дипломатиялық келіссөздер үрдісі басталды. Жоңғарияда маньчжур-қытай билігі орнаған соң Қазақ елінің шығыс бөлігінде жер мәселесі шиеленісіп кетті. Қытайлықтар қазақтардың жоңғарлардан

босаған аумақтарына қоныстануына жол бермеу мақсатында Іле өзені мен Тарбағатайда әскери бекіністер сала бастады.

Абылай 1757 жылдан бастап Қытаймен бейбіт қарым-қатынаста болғанына қарамастан, осы елдің бодандығын қабылдаған урянхайларға жиі шабуыл жасады, бұл Қытай билігі тарапынан наразылық туғызды. Осылайша, 1760 жылдың 9 наурызында Абылайдың әскерінің урянхайларға шабуылына байланысты әскери кеңеске елшілік жіберу туралы Цяньлун императордың жарлығы шықты: «Біздің Улысұтанда орналасқан Цзянцзюнь урянхайларға әскери шабуыл жасау жағдайы орын алғанын жеткізді. Олар бұл қазақтардың әрекеті дейді. Немесе, бұл Абылай басқарған /жеке/ әскерлер. Бұдан басқа Усыдәни қарауылы басшысының жасақ старшиналарына жазған хатында қазақтардан жинақталған 30 мың әскер Ертіс өзені арқылы Усыдәни қарауылына қарай бет алуға ниетті. Жасақтарға орыс шекараларына жақын маңайларда жасырыну қажет болды». Қарауыл басшысы Усыдәнидің жасақ старшиналарына жолдаған /қолға түсірген/ хатында Ертіс өзені арқылы өтіп, 30 мың адамнан тұратын қазақтардың жиналуы /Қарауыл басшысы Усыдәниге баруға ниеттенгені/ және жасақтарға орыс шекарасына жақын жасырынуы тиіс екендігі айтылады. Абылай өте мойынсұнғыш. Бұл күмән туғызатын жағдай. Оның қол астындағылар Үрімшіге сауда жасау үшін үздіксіз келеді және оның тарапынан мұндай әрекет болуы мүмкін емес» (Хафизова, Моисеев, 2020: 172).

1757 жылдың маусым айында Қытай әскерін қазақ елінен шығару мақсатында Абылай сұлтан қытайлармен келіссөз жасауға әзірлігін білдіреді. Қытайлар қарсылық танытпайды. Қытайлармен келіссөз жүргізуге қазақтардың тарапынан Абылай Әбілмәмбет ханның баласы Әбілпейізді жібереді. Келіссөз барысында Абылайды қазақтың ханы ретінде танып, сол уақытта оған Қытайдың князі (Ванның қаламын) және Қытайдың бағыну бейнесі суреттелген күнтізбе берілді. Бір қызығы, қытайдың императоры қазақ делегациясын қарсы алған кезде Әбілпейізге сұрақ қояды: егерде Қытай мен Ресей арасында соғыс болған жағдайда, қазақтар қай жаққа көмек көрсетеді? – дегенде, Әбілпейіз Абылайдың басты ұстанымын білгендіктен, қазақ елшісі ретінде дәл сол сәтте ойланбастан, қазақтар осы жағдайда бейтарап көзқарас танытатынын айтады (Абуев, Буктугутова, 257-268).

Біз осы жерден, сол кезеңдегі Қытай империясымен Абылайдың қарым-қатынасынан нені көріп тұрмыз? Біріншіден, Қытайдың мойындағаны Әбілмәмбет ханның көзқарасын емес, Абылай сұлтанның негізгі ұстанымын айқындау екендігін байқаймыз. Екіншіден, Абылайдың мықты қолбасшы әрі дипломат ретіндегі қабілеті бар екенін көруге болады. Үшіншіден, Абылай сұлтанның қазақ жерін алып империядан аман алып қалғанын аңғарамыз

1758 жылғы 28-ші тамыз күндері Абылай сұлтанның Қытай патшасы әскерлерімен арасында қақтығыстың болғаны туралы жағдай суреттеледі: «Сібір желісіндегі командадан оларға жеткен хабарламада... кедендік желідегі, шекарадағы тұтқындар мен басқа да адамдарға қытайлық Боғдыханнан қырғыз-қайсақ (қазақ – авт.) ведомствосындағы Абылай сұлтанға қайсақтар Боғдыхан бодандығындағы бес сумун урянхайларды 6-сы күні бағындырғаны туралы хабарланды.... Жеті жүз елу адам оларды жағадан алып, талқандады және олардың кейбірін жаны шыққанша соққыға жықты, ал басқаларын толықтай алды, кейіннен, ол Боғдыхан Абылай сұлтанға аздаған әскерімен қайсақтар басып алған урянхайларды қайтаруды талап етті... (ҚР ОМА, 325: 13-14); РМКАА, 864, 13-14).

Екі архив қорларынан да табылған бұл құжаттан біз нені аңғарамыз? Біріншіден, Абылай сұлтан Қытайға бодан болған 750 урянхайлықтарды тұтқынға алады. Екіншіден, Қытайдың патшасы Боғды хан тұтқынға түсіп және аман қалған урянхайлықтарды қытай тарапына кері қайтаруды талап етеді. Үшіншіден, Боғды ханның әскері Абылайдың тұтқынына түскен урянхайлықтарды құтқару үшін, Ресейдің Ертіс өзенінің бойына салған әскери бекіністердің маңайына келіп тұрады. Төртіншіден, Қытай жақтан келген қауіптен сақтану үшін Сібір әскери шебінің басшысы генерал-майор Вейрман Абылайға және Қытай тарапына бірдей елші ретінде Тара қаласында тұратын бұхарлық көпес Алим Шуховты жібереді. Аталған генералдың екі жаққа да елшілікті жіберуінің басты себебі, Абылайдың Қытай тарапымен саяси қарым-қатынысын бақылауға алу болып табылады.

Біздің ойымызша, Ертістің оң жағында орналасқан Ресей бекіністері әскери әлеуеті жағынан әлсіздеу болды. Салынған бекіністерде әскерлердің саны аз болды. Ертістің сол жағынан сол бекіністерге Абылай тарапынан, яғни, қазақтардан қауіп-қатер болса, ал Ертістің оң жағынан осы бекіністерге Қытайдан да қауіп төніп тұрды. Осындай жағдайда, Ресей империясының Сібір әкімшілігі бүкіл әскери күш жігерін өздерінің боданы болған Абылайға жұмсады. Ресей империясы Қытайдан да, Абылайдан да бірдей сақтанып отырды, сондықтан да қазақтың тілін, дінін, ділін жақсы білетін арнайы Шухов Алимді елшілікке жіберіп отырды.

Абылай сұлтан Қытай империясымен сауда-саттық қарым-қатынасты орнатқан ең алғашқы билеуші ретінде тек экономикалық емес, сонымен қатар саяси мақсаттарды да көздей білген. Сауда-саттық мәселесінде, мысал ретінде 1758 жылдың 18-ші қазанында Үрімші қаласына Абылайдың атынан 300 жылқыны сатуға қазақтардың келгендігі айтылады. 1759 жылдың 1-ші қаңтарында Үрімшіге Абылайдың атынан тағы да бір топ қазақ саудагерлері келеді. Оның саудаға рұқсат беру туралы өтініші

1759 жылғы 19 қаңтардағы жарлықпен қанағаттандырылды. Дәл осы кезден бастап, Шыңжаңдағы қазақ-қытай саудасының ресми басталған күні болып есептеу керектігі айтылады (Калиева, 2002: 254-255).

Бұл тұста, Абылай ханның қытайлармен тұрақты түрде сауда байланысын орнатудағы қарым-қабілетінен, оның сыртқы саясатының ерекшелігін көруге болады. Себебі, Абылай 1757 жылы қазақ-қытай соғысының тоқтауына үлес қосып, екі ел арасында бейбітшілік қатынас орнату жөнінде келісімге келген. Екіншіден, қытайлар Абылайға Ван деген құрмет атағын берген.

Абылайдың қабылдауында 1760 жылы 5 шілдеде Қылшақты өзенінің маңында қытай елшісі Наван болғанын орыс аудармашысы Ф. Гордеев Троицк бекінісінің полковнигі П.П. Роденге хабарлады: «22 күні ол, Абылай, мені жібергісі келді, тек мен, оған жолығып, оған бара алмайтындығымды айттым, Абылайға, қытай билеушісінен жүз адамымен елші, өзін аурумын деп сылтауратып, бармады... Қытай билеушісі оның бодандығындағы урянхайлар мен торғауыттардың иелігіне шабуыл әрекеті үшін бізге ашулы екендігін хатта жазады, Абылайдың өзі немесе қырғыздар (қазақ – авт.) өздігінен алып алған оның адамдарының иелігіне рұқсатым бар деп сес көрсетті. Абылайдың ол иеліктерге ешқандай рұқсаты жоқ, тез арада Абылай сол урянхайлар мен торғауыттардың адамдарын және малдарын қайтаруды, ал қолма-қол жоқ болған жағдайда сол қырғынға ұшыраған адамдардың орнына ұры қырғыздардың өздері есебінен қайтарып, толықтырсын» деп мәлім етті.

Ал егер ол құлақ аспайтын болса дайындықпен соғыс ашуға арнайы әскерді жіберетін болады. 25 күні жоғарыда аталған тұтқындағы урянхайлардан екі адам Қытай елшісіне қашып келіп, оның қабылдауында болды. Олардың артынан қожайындары, қырғыздар, алып кетуге бекініп, кіре бергенде, елші ол қырғыздарды қазір-ақ атып тастауды бұйырады. Жоғарыда айтылған Қытай елшісі Наванмен бірге Қытайдан келген жетпіс қытайлық адам бір ақылды елшімен жолда бөлініп, Таркустантқа Әбілмәмет ханға қарай бет алды...» (ОрОМА, 89: 245-250).

Бұл хаттан қазақ-қытай қарым-қатынастарының кейбір қырларын аңғаруға болады. Біріншіден, Абылайдың ордасында қазақтар айдап кеткен урянхайлар мен мал ұстаған қалмақтарды қайтару мақсатында Қытайдың дипломатиялық миссиясы болды. Екіншіден, олар осы тонаушылық әрекеттеріне қатысқан қазақтардың осы шығындарын өтеуді талап етті. Қытайлар тарапынан олардың шарттары орындалмаған жағдайда соғыс қаупі төнді.

Келіссөздер барысында тұтқындар расында да қазақтардың қолында екені белгілі болды, тұтқындағы екі урянхайлық елшілерге кіргенде, олардың жаңа иелері қазақтарды күшпен қайтаруға тырысқан кезде, қытайлар оларды қару-жарақтың күшімен қорғады. Сонымен бірге елші өзімен еріп келген адамдармен бірге Сырдария өңіріндегі Әбілмәмет ханға аттанады.

Қазақтардың қытайлармен салыстырмалы түрде бейбіт қарым-қатынасы аясында қырғыз (қазақ – авт.) және өзбек біріккен әскерлерінің манжур-қытай әскерлеріне қарсы тұтас шайқастары орын алды. Мұны 1760 жылғы 30 тамыздағы Сібір әскери желілеріндегі қолбасшы, генерал-майор Веймарнның кеңсесінде А. Шиховтың куәлігінен көруге болады:

«Бірақ арасында ол, Шихов, Абылай сұлтанға, өзбек қаласы Коокудағы (Қоқан - В.М.) бұхарлық көпестердің келгендігі туралы хабар алды, қала өзбек билеушісі Эрдэни бек иелігінде еді, өткен жылы қытай әскерлері Эркени, Қарқария, Ақсу және тағы басқа 16 бұқарлық қалаларды бағындырғанда, барлық тұрғындар Қытай иелігіне берілді, себебі Эркени қаласының әміршісі Ходжин Бачи өзінің туыстары мен жақтастарын ертіп, жоғарыда айтылған өзбек иелігінің әміршісі Эрдэни бекке қарай бет алып, бас сауғалады. Өзбек жерлерін басып алу үшін 9 мың әскермен қытайлар аттанғанымен, өзбектер қырғыз (қазақ – авт.) және буряттармен бірігіп, қытай әскерін талқандады, Бұхар әміршісі Ходжан Бачи нұсқағандай өзбек қаласы Коокуда қабылдады. Бұл өзбектер мен сол халықтар бірлесе қалалар үшін қытай әскерінен кек алуға келісті. Шекараларында мыңдаған әскерлерімен өз шекараларында жиналып, қытайлармен соғыс ашуға даяр болды.... Ал Үлкен қырғыз (қазақ – авт.) орданың билеушісі Әбілмәмет хан туралы былай деп мәлімдеме жасады: Әбілмәмет Түркістан қаласында, Қытай елшісі келгенге дейін Абылай сұлтанның кеңесі өтетін күні өзіне келуін талап етті, бұл кеңеске Абылайдың өзі де келуге ниетті еді, бірақ сол кездегі орын алған жағдайларға байланысты Әбілмәмет ханмен кездесуге уақыт тапшы болды» (ОрОМА, 89: 233-234).

Бұл құжаттан Шығыс Түркістанның мұсылман қалаларын қытайлар жаулап алған кезде, кейбір жетекшілер Орта Азия қалаларына қашып, бас сауғалағандары анық көрінеді, олардың артынан 9 мың қытайлық әскер жіберілді. Бірақ оларға қарсы өзбектер мен қырғыздардың біріккен әскерлері шабуыл жасады. Соңғылары 7 мың қытай әскерін тас-талқан етті. Қырғыздар мен өзбектерден құралған әскер 100 мыңға жуық адамды құрады.

Қазақтардың урянхайларға шабуылын біржола тоқтату үшін император Цяньлун Абылай сұлтан атына жолдаған 1760 жылғы 18 қарашадағы грамотасында Қытай иелігіндегі урянхайларға біржолата шабуыл жасауына тыйым салды: «Өткен жылы сенің бөліміндегі Барақ /Ба-ла-кэ/ батыр урянхайларға тонаушылық әрекетін жасаған. Ұлысұтайдың құрметті адамдары (жоғары әскери және азаматтық шенділер - К.Х.) Ұлысұтайға әскерді сізге жылжытуды өтініп, баяндама ұсынды. Бірақ біз /император/

рұқсат бермедік. Тек ұрланған адамдарды және тоналған заттарды анықтауды /қайтаруды/ сізге бұйырамыз.... Бұрын сіздің көшпелілеріңіз ойраттармен соғысып, сізге көп шығын келтірді. Сіз олардан зардап шегіп, тіпті осы жерлерден /қиындықтардан/ құтылу үшін қоныс аудардыңыз. Қазір барлық ойраттар біздің елге кетті. Және сіз қазір жайбарақат көшіп-қонып, қуаныш пен өркендеуге бет бұра аласыз. Енді Іледе әскерлер орналасқан және әскери елді-мекендер ұйымдастырылуда. Біздің мемлекетіміздің заңдары оларға сіздің көшпелі халқыңызды тонауға мүмкіндік бермейді (Хафизова, Моисеев, 2020: 179-180).

Бұл Жарлықтан қытайлар қазақтардың тонаушылықпен айналысқанын анықтап алғаны көрінеді. Енді қазақтар адамдардың малын қайтара бастады. Бұдан былай Қытай ойраттардың қазақтарды бұдан әрі мазаламайтынына кепілдік берді.

Осы тұста біз Абылай бір кездері қазақтар айдап әкеткен урянхайларды қайтару мәселесін реттеу мақсатында өз елшілерін Қытай билеушісіне жібергенін байқауға болады. 1761 жылы Қытай ханы Боғдыхан Аягөз өзенінің оңтүстігіне көшіп-қонуына тыйым салу туралы жарлық шығарды. Алайда қазақтар Тарбағатайдың жайылымын өз бетінше иеленуді жалғастыра берді.

Сол жылы қазақтар ресейліктердің алдында Ресей тағына өзінің адалдығы туралы бірнеше рет ақталуға мәжбүр болды: Ресей Абылайдың Қытаймен жиі қарым-қатынасына алаңдады. Мұны Абылайдың Цин билігімен өзара қарым-қатынасы жөніндегі және Омбы бекінісінде және оның 1761 жылғы 28 желтоқсандағы Ресей тағына адалдығы туралы Жолбарыс сұлтанның бір хабарламасынан ашық аңғаруға болады: «Қырғыздар қытайлармен бірге Тарбағатай шатқалы, Ерен Қабырғада және Іле өзені алқаптарында айырбас-сауда жүргізді... Алайда Қытай билеушісі Боғдыханнан Аягөз атты өзен бойындағы шекараларында қырғыздар көшіп-қонуына тыйым салу туралы бұйрық келді.... (Хафизова, Моисеев, 2020: 182).

Осы хаттан Ресей тағына адалдық сөздері және Қытай бодандығын қабылдамау мәселелерінен басқа, қазақ сұлтаны қытайлармен бірге жүргізетін Тарбағатай, Ерен Қабырға және Іле өзені алқаптарындағы бірқатар сауда орындарын атап өтті. Сонымен қатар, Қытай тарапынан қазақтарға Аягөз өзені бойындағы жайылымдарға көшіп-қонуға тыйым салынды. Осы әңгіме барысында Жолбарыс қазақтардың олармен бұрын-соңды ешқандай хат алыспағанын және Қытайға елшілер жібермейтінін хабарлады. Әрине, мұнда қазақтар ашық айла-амал жасап, Ресей тарапын адастырған: бұған осы кездесуге дейінгі және кейінгі ондаған елшілікті растайтын көптеген архивтік құжаттар дәлел бола алады.

Қытай әскерлері 1762-1765 жылдары Жоңғария жерінен қазақтарды көшіру бойынша бірнеше жазалау операцияларын жасады. Бірақ қыстың басталуымен және қытайлардың кетуімен қазақтар бұл аумақтарға қайта оралды. Келген қазақтардың саны біртіндеп өсе түсті. Абылай қытайлармен келіссөздерді жандандырды.

Шекаралық мәселелерді шешу мақсатында қазақтар елшілер жіберуді қолға алды, бұл туралы Петропавл бекінісіндегі қолбасшы генерал-майор П. Девицтің атынан Сібір корпусының қолбасшысы генерал-лейтенант И.И. Шпрингерге Абылай сұлтанның елшілігін Қытайға қайтару туралы және Дурраний империясының Қытаймен соғысы туралы 1765 жылғы 10 қазандағы бір баянаты растайды: «Кешегі күні маған Құлсары батыр келген бойда оның ұлы Құлебақ батыр Абылай сұлтанның Қытайға жіберілген елшіліктің қайтқанын жариялады. Бірақ ол, Құлебақ, қандай жаңалықтармен келгенін әлі нақты білмейді. Ал ол барлау жүргізуге тырысатындығын айтып, уәде берді және де тез арада хабардар ететіндігін жеткізді. Қытайлар мен ауғандықтар арасында соғыс болып жатқандығын естідік» (ООТА, 137: 199).

Бұл хаттан келесідей мәселелерді қарауға болады: кейбір қазақ старшындары, батырлары Ресейге кезең-кезеңімен ақпарат жеткізіп отырды, байқауымызша, тегін емес. Және де сұлтан Абылай жіберген Қытайдан елшілік келді. Үшіншіден, Қытай мен ауғандықтар арасында соғыс басталғаны жөнінде ақпарат жетті.

Қытайлар мен қазақтар арасында жоңғарлардан босатылған жайылымдық жерлер үшін әскери қақтығыстар орын алды. Мұны Сібір губернаторы Ф.И. Соймоновтың Сыртқы істер алқасына жолдаған 1763 жылғы 15 қаңтардағы Қазақ-Цин қақтығысы туралы баянатынан көруге болады: «Жоңғария жерінің даласының шыңдарында / Сарысу өзенінде өткен жылы бірнеше күймелі арбаларымен қырғыз (қазақ – авт.) табындары жіберілді, сонда қытайлар Қазыбек би мен оның ағасы Қабай биді жылқы жайып жүрген бірнеше адамдарымен тұтқынға алды, біршамасын өлтірді, кейбіріне оңай емес талаптар қойып, кері қайтарды, ал олардың ішінде қырғыздар да бар тұтқындағы қалмақтарды, сондай-ақ көптеген жылқыларды тіптен босатпады, бұл деректерге жоғарыда айтылған аудармашы Гордеев пен көпес Возлимовтың хабарламалары сәйкес келеді (РССА, 1: 1-12. *Түпнұсқа*).

Қазақтар мен қытайлар арасындағы жер даулары қақтығысына Қытай өз арасында күрделі қарым-қатынас орнаған басқа елдерді кіріктіре алмады. Бұл тұрғыда Орта Азияның өзбек билеушісі Ердене бидің тарапынан қазақтармен әскери одақ құру туралы талпыныстар орын алды. Бұл 1764 жылғы 13 тамыздағы

Ердене бидің Абылайға циндерге қарсы одақ құру туралы хатынан көрінеді (Хафизова, Моисеев, 2020: 202-203).

Кейде қазақтардың өзбек билеушісі Ердене бекпен қарым-қатынасы шиеленіскен кезде, сұлтан Абылай оған әскери көмек көрсету туралы өтінішпен Пекинге елшілік жіберген. Бұл туралы 1767 жылдың 14 қазанындағы Орта жүзден оралған жолдастарымен бірге башқұрт К. Абзановтың мәлімдемесі хабарлайды: «Оған, Абылай сұлтанға саудадан келген шүршіттерден, яғни, қытайлардан, керей руынан шыққан қырғыздар, олардан шүршіттерге жіберілген, Абылай сұлтанды, он екі адамымен оның туған жиен інісі Дәулет-Керей сұлтанды және қырғыздар Ердене биге материалдық көмек беруге жол тартқан сол шүршіттер соғыс күштерін беруге уәде беретіндігін жариялауды бұйырды» (Хафизова, Моисеев, 2020: 219).

Біздің ойымызша, Абылай Қытайдың әскер беретініне сенімсіздік танытты. Себебі, оның алдында әскери көмек сұраған уақытта олар бірден бас тартқан болатын. Бірақ Сыздық төрені Қытайға жіберіп көмек сұрауынан, дипломатиялық байланыс орнатуды мақсат тұтқанын немесе реверанс әдісін қолдануға талпынысы деп түсінуге болады. Сол кезде Абылайдың қырғыздарды бағындыратын өзінің әскери жасағы жеткілікті еді. Абылай ханның жүз мыңға дейін әскер құрамын қазақтар арасынан да жинай алатын мүмкіндігі болған. Соның дәлелі ретінде келтірсек: 1771 жылы көктемде Балқаш өзенінің жанында Еділ қалмақтармен шайқасқа қазақтардан жасақталған 100 мың сарбаз жинаған. Соның 50 мыңын Абылай ханның немере ағасы Сұлтанмәмет сұлтан солтүстік-шығыс Қазақстаннан жинақтап алып келген (Кабульдинов, 2018: 127).

Осы жерден тағы бір сұрақ туындайды? Неліктен Қытай империясы Абылайға әскери күш беруден бас тартады? Біріншіден, Цинь империясына Орта Азияда көшпенді қазақтардан жасақталған, күшейген әскери жасақтың қажеті болмады: Олар 1758 жылы көшпенді жоңғарларды бар күш жігерін салып бағындырған болатын. Екіншіден, Қытай империясы Орта Азияда қазақтар секілді мұсылман мемлекетінің күшею қарқынын қажет деп санамады. Үшіншіден, әлдеқайда өзінен әлсіздеу «варвар» елге көмектесуге намысы жібермеді. Сондықтан да, Абылай Қытай және Ресей империяларымен одақ құру жағынан біртіндеп үмітін үзе бастаған.

Сөзімізге мына құжат та дәлел бола алады: 1767 жылы 21 қазанда Император Цяньлунның Абылайға Қоқан хандығымен соғыста әскери көмектен бас тартуы туралы грамотасында: «Сенің өтініштерің ешқандай да шеңберге кірмейді. Сендер, қазақтар мен қоқандықтар, бізге бағынып, біздің қызметшілерімізге айналдыңдар. Ердене біздің алдымызда кінәлі емес. Бір қызметшінің басқа қызметшіге шабуыл жасауына көмектесуге негіз бар ма? Біз сізге Ерденеге қарсы күресте көмектесеміз, бірақ ол да бізден көмек сұрай алады. Біз сонда қандай жағдайға тап боламыз? Сондықтан бұлай жасағанымыз ешқайда да жарамайды...» - делінген (Хафизова, Моисеев, 2020: 220-221).

Абылай мен Цин сарайы арасындағы елшілік және сауда қарым-қатынастарының белсенді байланыста болуы – Қазақ мемлекетінің нығаюына, Қазақ хандығының халықаралық беделінің өсуіне, сонымен қатар Абылайдың Орта және Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі рөлін күрт арттырған болатын. XVIII ғасырдың 50-60 жылдары Шығыс-Түркістан қожалары Цин империясына қарсы күресте Абылайдан көмек сұрайды (Моисеев, 1993: 50).

Кейінгі жылдары Абылайдың Қытаймен елшілік байланысы күшейе түсті, бұл Абылай 1771 жылы Әбілмәмет ханның орнына жалпы қазақ ханы болып сайланды. Мәселен, 1773 жылы 3 қыркүйекте Құлсары батыр Петропавл бекінісінің қолбасшысы генерал-майор С.К. Станиславскийге Абылай ордасына Қытайдан ұлы Әділ оралғанын баяндайды: «Қадірлі иеміз Абылай сұлтан тамыз айының 29 күні өзінің ұлы Әділді Қытай ханына... Қырғыздардан естуімізше, ол онда аманат арқалап жіберілді» (ООТА, 182: 174-175).

Соңғы жылдары Абылай ханның Ресеймен қарым-қатынасы оның Қытаймен байланыстарының күшеюіне орай әлсірей бастады. Маңыздысы – Ресей оны қазақтың біртұтас ханы ретінде мойындағысы келмеді. Сонымен бірге, Дала заңдарына сәйкес келмесе де, оны басқа сұлтандар мен батырлармен алмастыруға бірнеше әрекеттер жасады. Осы жағдайларда, Абылай Ресейді оған елеулі жеңілдіктер жасауға және преференциялар алуға мәжбүрлеу мақсатында Қытаймен біршама жақындасуға тырысты. Бұл жағдайды Құлебақ батырдың Петропавл бекінісіндегі қолбасшы бригадир С.В. Сумороковқа Абылай ханның өз бергендерімен бірге 1778 жылғы 16 қаңтардағы Ресей Қарулы Күштерінің сауда қатынастарынан бас тартып, Қытай бодандығына өту ниеті туралы жазған хатынан көруге болады: «Абылай сұлтан келе жатқан наурыз айында жергілікті шекарадан қашқысы келеді. Сонымен қатар Орта жүз қырғыздарын өзімен бірге алып, Ресей шекараларында көшіп-қонуға, сауда-саттыққа жол бермей, барлық старшындар мен батырларды көктемде кеңеске шақырып, Қытай Боғдыханына бодандықты алу бойынша елші жіберуді қалайды деген хабарды қаңтардың 13-і күні өзіміздің қырғыздардан естідік»... (ООТА, 212: 56).

Бұл ретте ресейшіл батыр Абылайға бағыну және одан алшақтау белгілерін көрсетіп қана қоймай, өзінің билеушісін «ақылы кем» деп мазақ ете атады, байқауымызша, Ресей империясынан пайда мен

наградлар алғысы келген болса керек: «Мен үш жүздей күймелі арбаларымен өзіме бағыныштылардың алқалы лауазымдары бойынша Ресейден бас тартқан біздің «ақылы кем» Абылайға емес, ұлы император біздің мәртебелі иемізге адал қызмет етуге және сол жерде тұруға уәде беремін» (ООТА, 212: 56).

Абылай Алатау қырғыздарын бағындыру мақсатында Қытайдан әскери көмек сұраған. Осы негізде 1779 жылдың көктемінде Абылай өзінің баласын Сыздық төрені Қытайдың императорына жібереді. Бірақ Қытай тарапы Абылайға көмектесуден ашық бас тартады. Ханның бұл әрекетін олар өздерінің пайымдауынша, «дөрекілік» деп түсінеді. Сондықтан, Абылай өзінің өмірінің соңғы жылдарында Қытай мемлекетімен саяси қарым-қатынасын нығайтуға деген үмітін біртіндеп үзе бастайды (Ерофеева, 2014: 277-278).

Абылайдың беделі тек қана қазақ жерінде емес, Орта Азия елдерінің арасында танымал болды. Аса ірі қолбасшыны Ресей империясының қол астында болған басқа да түрік халықтары да оның ұтқыр саясаты мен басқару шеберлігіне тәнті болды. Мысалы, башқұрттардың бір бөлігі Ресей империясының қысымына шыдай алмай, Абылайға бағынып, қазақ жеріне көшіп кетуді жоспарлаған. Башқұрттардың бұл әрекетін түсінуге болады. Себебі, қазақ пен башқұрлардың бір-біріне тіл, дін және шаруашылық жағынан, тіпті рулық құрамдар бағытында өте жақын туыс халық болған. Башқұрттардың Абылайдың қол астында кіруге деген ниеттері жайлы 1772 жылдың 28-ші шілде күні Сұлтанмәмет пен Орыс сұлтандарының Сібір корпусы басшысы генерал И.А. Деколонгқа жазған хатында Башқұрттардың ант бұзып Абылайға көшіп кету туралы туралы мәлімет берілген: «Сіздің жоғары мәртебеңізге жариялаймын, Орынбор губерниясындағы башқұрттар Ресей тарапына емес, Қырғыз (Қазақ – авт.) ордасына берілгісі келетіндігі туралы сыбыс таралуда. Менің Сізге айтқан бұл мәлімдемемді құпияда сақтауыңызды сұраймын. Сіздің тарапыңыздан бұл құпия ашылса, мен қырғыздардан наразылық әрекетін тартамын. Ия, және де кейбір қырғыздардан, менің Ресей жағына деген лауазымым бойынша қауіптенемін» (ООТА, 176: 85).

Бұл құжаттан біз Абылай ханның башқұрттардың қолдауымен билігін күшейткісі келетінін жасыруға болмайды. Себебі, 1771 жылы Абылайдың үш жүздің ханы болып сайланғаны белгілі. Сол кезден бастап, Абылай Ресей империясымен санасуды қоя бастады. Өзін тәуелсіз, дербес елдің патшасы ретінде ұстаған. Әрине, осы жағдайдан башқұрттар да хабардар болған еді.

Қорытынды. Өзінің әскери күш-жігерінің және дипломатиялық ұтымды қадамдарының арқасында ол Қытай әскерлерінің Қазақстан аумағы арқылы қозғалысын тоқтатып қана қоймай, Тарбағатай мен өзен аңғарындағы дәстүрлі жайылымдарды қайтарды. Сонымен бірге оның әскери жорықтарының нәтижесінде Алатау қырғыздарының (қазақ - авт.) шабуылдары бірнеше рет тоқтатылды.

XVIII ғасырдың соңында Орта және Кіші жүздердегі қазақтардың бір бөлігі Қытай бодандығын қабылдады және Тарбағатай, Іле өзені алқаптары және Моңғол Алтайдың бай жайылымдарына қоныстанды.

Осылайша, Абылай екі мемлекет арасындағы әскери қақтығыстар аяқталған тұста шамамен 1757 жылдан бастап Қытаймен бейбіт қарым-қатынасты қолдады. Кейін сол тәжірибені ұлы Уәли жалғастырды. Уәли қайтыс болғаннан кейін де екі ел арасындағы қарым-қатынасты қолдау тәжірибесін жалғастыруды қазақ халқының басқа да сұлтандары талпыныстар жасады. Бірақ Ресей Орта жүздегі хандық билікті жойып, Қазақ жерінің аумағы бойынша Қытай дипломатиялық миссияларының қозғалысын күш қолдану әдістері арқылы тоқтатты.

Әдебиеттер тізімі

Алтайбек С., Иванов Г. Казахстан-Россия: тернистый путь к современной интеграции. Хронологическое собрание. 1731-2017 гг. СПб: Литагент - Литео, 2017. 760 с.

Абуев К.К. Буктугутова Р.С. Роль хана Аблая в развитии казахско-китайских отношений // Валихановские чтения - 7: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Кокшетау, 2002. 257-268 с.

Ерофеева И.В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675-1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, биографии ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т.І: Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. 696 с.

Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. Составители Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. / Второе издание (исправлено и дополнено). Нур-Султан, 2020. 344 с.

Кабульдинов З.Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат и батыр. Алматы: Литера-М, 2018. 303 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). Алматы: Білім, 1999. Т. 1. 288 с.

Калиева А.Н. Из истории казахско-китайских торговых отношений во второй пол. XVIII в. // Валихановские чтения-7: Сборник материалов международной научно-практической конференции. Кокшетау: 2002. 254-255 с.

ҚР Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 2300-қ., 325-іс, 13-14-п.; Ресей мемлекеттік көне актілер архиві (РМКАА). 248 қ., 864 іс, 13-14 п.

Моисеев В.А. Роль Аблая в укреплении и развитии международных связей казахского ханства // Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). Алматы: Гылым, 1993. 119 с.

Омбы облысының тарихи архиві (ООТА). 1 қ., 76 іс, 189 - 190 п.

ООТА. 1 қ., 76 іс, 230-23 п.

ООТА. 1 қ., 66 іс, 74-75 п.

Орынбор облысының мемлекеттік архиві (ОрОМА). 1 қ., 89 іс, 245-250 п.

ОрОМА. 1 қ., 89 іс, 233-234 п.

ООТА. 1 қ., 137 іс, 199 п.

ООТА. 1 қ., 182 іс, 174-175 п.

ООТА. 1 қ., 212 іс, 56 п.

ООТА. 1 қ., 212 іс, 161-164 п.

ООТА. 1 қ. 1 - т. 176 іс. 85 п.

Сулейменов Р.Б. Роль и место Абылая в национально-освободительной борьбе и объединении казахского народа в единое государство в XVIII веке. // Аблай-хан. Кенесары: (проблемы национально-освободительного движения). Алматы: Гылым, 1993. 119 с.

Ресей сыртқы саясаты архиві (РССА). 3 қ., 4 іс, 539 п.

РССА. 1 қ., 1 іс, 1 - 12 п. Түпнұсқа.

References

Altaibek S., Ivanov G. Kazakhstan-Rossiya: ternistyj put' k sovremennoi integracii. Hronologicheskoe sobranie. 1731-2017 gg. SPb: Litagent-Liteo, 2017. 760 s.

Abuev K.K. Buktugutova R.S. Rol' hana Ablaya v razvitii kazahsko-kitaiskih otnoshenii // Valihanovskie chteniya - 7: Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kokshetau, 2002. 257-268 s.

Erofeeva I.V. Epistolyarnoe nasledie kazahskoi pravdashchei elity. 1675-1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah / Avtor proekta, biografii hanov, nauchnykh kommentarijev; sostavitel' i otvetstvennyi redaktor I.V. Erofeeva. T.I: Pis'ma kazahskih pravitelei. 1675-1780 gg. Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. 696 s.

Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya tret' XIX vv. Sosta Hafizova K.SH., Moiseev V.A. / Vtoroe izdanie (ispravleno i dopolneno). Nur-Sultan, 2020. 344 s.

Kabul'dinov Z.E. Sultanmamet sultan: gosudarstvennyi deyatel', diplomat i batyr. Almaty: Litera-M, 2018. 303 s.

Kasymbaev ZH.K. Gosudarstvennye deyateli kazahskih hanstv (XVIII vek). Almaty: Bilim, 1999. T. 1. 288 s.

Kalieva A.N. Iz istorii kazahsko-kitaiskih torgovyh otnoshenii vo vtoroi pol. XVIII v. // Valihanovskie chteniya-7: Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. Kokshetau: 2002. 254 - 255 s.

QR Ortalyq memlekettik arhivi (QR OMA). 2300 q., 325 - is, 13 - 14 p.; Resei memlekettik kone aktiler arhivi (RMKAA). 248 q., 864 - is, 13 - 14 p.

Moiseev V.A. Rol' Ablaya v ukreplenii i razvitii mezhdunarodnyh svyazei kazahskogo hanstva // Ablai-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya). Almaty: Gylym, 1993. 119 s.

Omby oblysynyn tarihi arhivi (OOTA). 1 - q., 76 - is, 189 - 190 p.

OOTA. 1 q., 76 is, 230 - 23 p.

OOTA. 1 q., 66 is, 74-75 p.

Orynbor oblysynyn memlekettik arhivi (OrOMA). 1 q., 89 - is, 245 – 250 p.

OrOMA. 1 q., 89 - is, 233 - 234 p.

OOTA. 1 q., 137 - is, 199 p.

OOTA. 1 q., 182 - is, 174 -175 p.

OOTA. 1 q., 212 - is, 56 - p.

OOTA. 1 q., 212 - is, 161-164 p.

OOTA. 1 q. 1 t. 176 is. 85 p.

Suleimenov R.B. Rol' i mesto Abylaya v nacional'no-osvoboditel'noi bor'be i ob'edinenii kazahskogo naroda v edinoe gosudarstvo v XVIII veke. // Ablai-han. Kenesary: (problemy nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya). Almaty: Gylym, 1993. 119 s.

Resei syrtky sayasaty arhivi (RSSA). 3 q., 4 is, 539 p.

RSSA. 1 q., 1 is, 1 - 12 p. Tynyska.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Абусейтова М.Х. ВКЛАД ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «МӘДЕНИ МҰРА» («КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ»), «ХАЛЫҚ ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА» («НАРОД В ПОТОКЕ ИСТОРИИ»), «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» «АРХИВ – 2025» В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	5
Сайкенева Д.К., Ужкенов Е.М., Морякова М.Т. ГЕНЕЗИС ГОРОДОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ.....	17
Шакиева А.С. РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (1991-2021 жж.).....	25
Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х., Конкабаева А.Н. МӘМЛҰК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ «АТ-ТУХФА» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХНАМАСЫ.....	35
Kubeyev R.Dzh., Murzakhodzhaev K.M. ON SOME TRADITIONALIST ASPECTS AND HISTORICAL PARALLELS OF MODERN KAZAKHSTANI NATION-BUILDING (HISTORIOGRAPHIC REVIEW).....	46

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Бердыгужин Л.Б., Сарсенов А.С., Жумагулов Б.С. СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ.....	54
Маргулан А.С., Батырхан Б.Ш., Токмурзаев Б.С. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ ШИХАБ АД-ДИНА АЛ-ОМАРИ.....	64

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Қабылдинов З.Е., Тылахметова А.С., Оралова А.А. АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ҚЫТАЙДЫҢ ЦИНЬ ИМПЕРИЯСЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	73
Жүрсінбаев Б.А., Серікбаев Е.Қ., Калыгулова Ж.А. ҰЛЫ ЖҰЗ ПРИСТАВЫ ЖӘНЕ АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.....	84
Сұлтанғазы Г.Ж. XIX-XX ҒҒ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ОТАР ҚАЛАНЫҢ САЯСИ КЕҢІСТІГІ ЖӘНЕ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ ҚЫЗМЕТІ.....	94
Султанғалиева Г.С. ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КАЗАХСКОГО КОЧЕВОГО ОБЩЕСТВА В ДЕЛОПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ И ВИЗУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX В.....	104

Шалгимбеков А.Б., Шотанова Г.А. ВОЕННО-КРЕПОСТНЫЕ ЛИНИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ЮЖНОГО УРАЛА НА РУБЕЖЕ XVIII-XIX ВЕКОВ.....	114
---	-----

Ибраев Е.Е., Легкий Д.М., Табулденов А.Н. «ДАЛЬНЕЙШЕЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА НИМ УСТАНОВЛЕНО». АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ ПОД НАДЗОРОМ ЦАРСКОЙ ОХРАНКИ (1907-1910 ГОДЫ).....	123
---	-----

Рустемов С.К., Бурханов Б.Б. ОРЫНБОР МУФТИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....	134
--	-----

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Асанова С.А., Капаева А.Т. ГОЛОД 1921 -1922 ГГ. В КАЗАХСТАНЕ, КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ТРАВМА.....	143
--	-----

Көкебаева Г.К., Стамшалов Е.И. ГЕРМАНИЯДАҒЫ КЕҢЕСТІК СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНАН ЖАСАҚТАЛҒАН ӘСКЕРІ БӨЛІМДЕР.....	151
--	-----

Zhakisheva S.A. PRO MEMORIA FOR THOSE WHO LEFT IRRETRIEVABLY: BIRMUKNAMED AIBASOV.....	159
---	-----

Қайыпбаева А.Т., Әбікей А.М., Оспанова Р.Р. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ НАУҚАНЫНЫҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ.....	169
--	-----

Борчашвили И.Ш., Курманбаев Б.М. ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И ДРУГИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ КАМПАНИЙ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА.....	180
---	-----

Шашаева М.Ә., Қозыбаева М.М. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ» МӘСЕЛЕСІ.....	189
--	-----

Кожирова С.Б., Быков А.Ю., Нечаева Е.Л. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ШЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ.....	197
---	-----

Абдильдинова Л.Б., Искакова Г.М. СОСТОЯНИЕ БЕЗРАБОТИЦЫ И БЕЗРАБОТНЫХ В РАЙОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ТУРКЕСТАНО-СИБИРСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ.....	207
--	-----

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Сиздиков Б.С., Жетібаев К.М., Гурсой М., Мургабаев С.С. XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРҒЫН ҮЙ ҚҰРЫЛЫМЫ (ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫ НЕГІЗІНДЕ).....	217
---	-----

Бобров Л.А., Кушқумбаев А.К., Исмаилов Д. ЦЕЛЬНОКОВАНЫЙ ОЙРАТСКИЙ ШЛЕМ ИЗ СОБРАНИЯ АКМОЛИНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ.....	229
--	-----

Kanatuly M., Adilbayeva A.S., Ercilasun K.

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD.....237

Ишкалова Г.И.

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҒЫНЫҢ ХАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....244

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Абиль Е.А., Кузембайұлы А.

ФЕНОМЕН ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: ХАН ДЖУЧИ. ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ.....255

Басуға 29.06. 2022 қол қойылды
Шартты баспа табағы – 12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды